

'NADENKEN OVER MAATSCHAPPIJ ZONDER PASKLARE ANTWOORDEN VAN WISKUNDE'

Nadenken over de vraag waar het met maatschappijleer heen moet is altijd een thema in ons vakblad geweest. Expliciet werd in de voorgangers van *M&P* (*Maatschappijleer, P&SV*) een richtingensrijd over de doelstellingen gevoerd. Op dit moment lijken schrijvers van schoolmethoden impliciet daarover een debat aan te zwengelen.

BROER VAN DER HOEK

Seneca profileerde zich eerst met een aanpak waarbij dilemma's centraal staan, daarna volgde een methode met die naam: *Dilemma*. Maatschappelijke problemen zijn nog het studieobject van maatschappijleer maar die zo moeten worden bestudeerd dat ze op dilemma's kunnen worden teruggevoerd. Zo moet worden voorkomen dat ons vak 'te veel institutiekunde wordt', zoals ook vakdidactici in de derde *M&P* van 2014 opmerken. Of het willen werken met dilemma's vooral uit vak-didactische of vakinhoudelijke motieven voortkomt is niet helemaal duidelijk. Gaat het om een handige didactiek om leerlingen achter maatschappelijke problemen (terugkerende) dilemma's te laten ontdekken, en dan de theorie kwijt te kunnen. Of gaat het ook om andere vakinhouden of andere vakdoelen die op deze manier kunnen of moeten worden nagestreefd? De lerarenopleiding maatschappijleer van de Hogeschool van Amsterdam wilde graag weten hoe vmbo-docenten hierover denken. Op welke wijze en om welke reden zetten ze tijdens hun les dilemma's in? Hiervoor bezocht ik bij een achttal vmbo-docenten maatschappijleer een les met een dilemma en vroeg ze naar hun ervaring met werken met dilemma's. Dit artikel is daarvan een eerste verslag.

WAT IS EEN DILEMMA?

Bij een dilemma gaat het om een probleem of casus waarbij een keuze moet worden gemaakt tussen twee, even onaantrekkelijke alternatieven; als bij de hoorn van een stier. Terwijl je de stier het liefst wilt ontwijken, word je altijd door een van de hoorns geraakt. De keuze kan verder niet op logische gronden worden gemaakt (het doet altijd pijn): het gaat om persoonlijke overwegingen en overtuigingen om uit het dilemma te komen. Wat weegt in deze casus het zwaarst? Een dilemma dwingt tot nadenken en reflectie over eigen en andermans standpunten, waarden en argumentaties. Dit past binnen algemene doelstellingen van onderwijs. Niet alle docenten hebben een scherp beeld van wat een dilemma is. Na doorvragen komen omschrijvingen als: een dilemma 'laat zien dat alles complex is', 'laat zien dat mensen verschillend denken', 'maakt tegenstellingen zichtbaar', 'is een moeilijke kwestie als opstap naar de theorie', 'laat ervaren dat er bij maatschappelijke problemen geen goed antwoord bestaat'. De helft van de docenten heeft speciaal voor deze les iets met een dilemma in de les opgenomen. Docenten die geregeld met dilemma's werken geven vaker een meer concrete omschrijving: ze zien in een dilemma een casus

die spanning tussen waarden, overtuigingen, ideologieën, of principes zichtbaar maakt. Het dwingt een positie in te nemen, of het laat zien dat er 'geen pasklare antwoorden' bestaan.

BETEKENIS GEVEN AAN THEORIE

Dilemma's helpen om te ervaren en te beleven hoe complex en ingewikkeld de samenleving is. Leerlingen ervaren wat de abstracte begrippen en principes in de samenleving betekenen. Ze ontdekken zo wat 'wel en wat niet werkt in de praktijk' van de theorie. Een docent vindt dat leerlingen daardoor ervaren dat de theorie in de samenleving juist gaat wringen en botsen. Die spanning tussen nastrevenswaardige waarden als veiligheid en vrijheid worden pas in een concreet dilemma ervaren. De leerling ervaart dat die spanningen tussen waarden of principes niet aan hem ligt, maar juist aan de complexiteit van de maatschappij. Ervaren dat het botst en wringt en steeds weer nieuwe kwesties oproept, dat is volgens een van de docenten de kern. Het laten nadenken over de kwestie of pedofielenvereniging Martijn moet worden verboden, leert betekenis geven aan de waarde (en begrenzing) van vrijheid.

Volgens een andere docent laat een dilemma vooral beseffen dat het steeds tijdelijke oplossingen zijn die we in onze democratie nemen. De stellingname over een concreet dilemma dwingt leerlingen om de lege begrippen betekenis te geven waardoor de twijfel toeslaat ('Nou weet ik het ook niet meer, juf!'). Dilemma's helpen die twijfel aan te brengen. Als voorbeeld vertelt de betreffende docente over de opdracht waarbij leerlingen in een A4'tje iets over zichzelf moeten vertellen. Ze ervaren dan aan den lijve de dilemma's die met het begrip selectiviteit samenhangen: 'Is het beeld nog waar als ik alleen de positieve kanten van mijzelf selecteer?'.

REDENEREN OVER DE SAMENLEVING

Dilemma's dwingen leerlingen over de samenleving te redeneren, en dat dat anders is dan bij een vak als wiskunde omdat er geen vaste antwoorden bestaan. Overtuigingen en opvattingen spelen een rol. Daar ben je nooit klaar mee. Het goede antwoord dat niet bestaat: dat hoort bij ons vak.

Een andere docent wil graag dat leerlingen inzien dat burgers in een democratie verplicht zijn om hun opvatting te onderbouwen. Of de ene subcultuur (die van de honkbalclub of die van de voetbalclub) beter is vraagt om argumentatie, want zonder argumenten en onderbouwing heb je in een democratie geen recht

'NADENKEN OVER MAATSCHAPPIJ ZONDER PASKLARE ANTWOORDEN VAN WISKUNDE'

Nadenken over de vraag waar het met maatschappijleer heen moet is altijd een thema in ons vakblad geweest. Expliciet werd in de voorgangers van *M&P* (*Maatschappijleer, P&SV*) een richtingstrijd over de doelstellingen gevoerd. Op dit moment lijken schrijvers van schoolmethoden impliciet daarover een debat aan te zwengelen.

BROER VAN DER HOEK

Seneca profileerde zich eerst met een aanpak waarbij dilemma's centraal staan, daarna volgde een methode met die naam: *Dilemma*. Maatschappelijke problemen zijn nog het studieobject van maatschappijleer maar die zo moeten worden bestudeerd dat ze op dilemma's kunnen worden teruggevoerd. Zo moet worden voorkomen dat ons vak 'te veel institutiekunde wordt', zoals ook vakdidactici in de derde *M&P* van 2014 opmerken. Of het willen werken met dilemma's vooral uit vak-didactische of vakinhoudelijke motieven voortkomt is niet helemaal duidelijk. Gaat het om een handige didactiek om leerlingen achter maatschappelijke problemen (terugkerende) dilemma's te laten ontdekken, en dan de theorie kwijt te kunnen. Of gaat het ook om andere vakinhouden of andere vakdoelen die op deze manier kunnen of moeten worden nagestreefd? De lerarenopleiding maatschappijleer van de Hogeschool van Amsterdam wilde graag weten hoe vmbo-docenten hierover denken. Op welke wijze en om welke reden zetten ze tijdens hun les dilemma's in? Hiervoor bezocht ik bij een achttal vmbo-docenten maatschappijleer een les met een dilemma en vroeg ze naar hun ervaring met werken met dilemma's. Dit artikel is daarvan een eerste verslag.

WAT IS EEN DILEMMA?

Bij een dilemma gaat het om een probleem of casus waarbij een keuze moet worden gemaakt tussen twee, even onaantrekkelijke alternatieven; als bij de hoorn van een stier. Terwijl je de stier het liefst wilt ontwijken, word je altijd door een van de hoorns geraakt. De keuze kan verder niet op logische gronden worden gemaakt (het doet altijd pijn): het gaat om persoonlijke overwegingen en overtuigingen om uit het dilemma te komen. Wat weegt in deze casus het zwaarst? Een dilemma dwingt tot nadenken en reflectie over eigen en andermans standpunten, waarden en argumentaties. Dit past binnen algemene doelstellingen van onderwijs. Niet alle docenten hebben een scherp beeld van wat een dilemma is. Na doorvragen komen omschrijvingen als: een dilemma 'laat zien dat alles complex is', 'laat zien dat mensen verschillend denken', 'maakt tegenstellingen zichtbaar', 'is een moeilijke kwestie als opstap naar de theorie', 'laat ervaren dat er bij maatschappelijke problemen geen goed antwoord bestaat'. De helft van de docenten heeft speciaal voor deze les iets met een dilemma in de les opgenomen. Docenten die geregeld met dilemma's werken geven vaker een meer concrete omschrijving: ze zien in een dilemma een casus

die spanning tussen waarden, overtuigingen, ideologieën, of principes zichtbaar maakt. Het dwingt een positie in te nemen, of het laat zien dat er 'geen pasklare antwoorden' bestaan.

BETEKENIS GEVEN AAN THEORIE

Dilemma's helpen om te ervaren en te beleven hoe complex en ingewikkeld de samenleving is. Leerlingen ervaren wat de abstracte begrippen en principes in de samenleving betekenen. Ze ontdekken zo wat 'wel en wat niet werkt in de praktijk' van de theorie. Een docent vindt dat leerlingen daardoor ervaren dat de theorie in de samenleving juist gaat wringen en botsen. Die spanning tussen nastrevenswaardige waarden als veiligheid en vrijheid worden pas in een concreet dilemma ervaren. De leerling ervaart dat die spanningen tussen waarden of principes niet aan hem ligt, maar juist aan de complexiteit van de maatschappij. Ervaren dat het botst en wringt en steeds weer nieuwe kwesties oproept, dat is volgens een van de docenten de kern. Het laten nadenken over de kwestie of pedofielenvereniging Martijn moet worden verboden, leert betekenis geven aan de waarde (en begrenzing) van vrijheid.

Volgens een andere docent laat een dilemma vooral beseffen dat het steeds tijdelijke oplossingen zijn die we in onze democratie nemen. De stellingname over een concreet dilemma dwingt leerlingen om de lege begrippen betekenis te geven waardoor de twijfel toeslaat ('Nou weet ik het ook niet meer, juff!'). Dilemma's helpen die twijfel aan te brengen. Als voorbeeld vertelt de betreffende docent over de opdracht waarbij leerlingen in een A4'tje iets over zichzelf moeten vertellen. Ze ervaren dan aan den lijve de dilemma's die met het begrip selectiviteit samenhangen: 'Is het beeld nog waar als ik alleen de positieve kanten van mijzelf selecteer?'

REDENEREN OVER DE SAMENLEVING

Dilemma's dwingen leerlingen over de samenleving te redeneren, en dat dat anders is dan bij een vak als wiskunde omdat er geen vaste antwoorden bestaan. Overtuigingen en opvattingen spelen een rol. Daar ben je nooit klaar mee. Het goede antwoord dat niet bestaat: dat hoort bij ons vak.

Een andere docent wil graag dat leerlingen inzien dat burgers in een democratie verplicht zijn om hun opvatting te onderbouwen. Of de ene subcultuur (die van de honkbalclub of die van de voetbalclub) beter is vraagt om argumentatie, want zonder argumenten en onderbouwing heb je in een democratie geen recht

van spreken. In onze democratie is het nodig dat we redeneren en inzien dat andere mensen anders denken. Zo lossen we in een democratie problemen zonder geweld op. Dilemma's laten de tijdelijkheid van oplossingen zien en tonen dat de voorgestelde oplossingen afhankelijk zijn van overtuigingen en opvattingen. Zo moeten leerlingen leren steeds terugkomende principes te herkennen in (of achter) wat mensen over een actueel probleem beweren (bijvoorbeeld een journaalfragment met beweringen over minimumstraffen). Leerlingen moeten in die lessen doorzien dat het debat over de actualiteit steeds is terug te voeren op een zestal fundamentele dilemma's waarin principes moeten worden afgewogen; zo kan beter mee worden gedaan aan dat debat en dus aan onze democratische rechtsstaat.

Een volgende docent pakt het meer filosofisch aan. Leerlingen gaan twifelen over hun eigen beweringen als de docent doorvraagt naar wat ze in dit geval onder rechtvaardigheid of een gelijke behandeling verstaan. Ze omschrijft dit als 'voorbij het zwart-witdenken'. Als een soort Socrates dwingt ze leerlingen tot verzuchtingen dat waarheid of eerlijkheid in de praktijk toch wel ingewikkeld zijn. Door het dilemma zijn ze wat zekerheden ('Zo zit het') kwijtgeraakt.

Weer een andere docent wijst er op dat ze er door een dilemma achter is gekomen dat alles complex is: daarom komt een politicus er soms ook niet uit. Als het gaat botsen vraagt de docent waarom dit nou zo moeilijk is? Je begint met een dilemma en gaat door tot het gaat schuren: je verandert de variabelen in de casus net zo lang tot leerlingen het moeilijk gaan vinden; bijvoorbeeld bij een casus over wie welke straf moet hebben. De constatering 'het hangt er maar van af' zou in het hele onderwijs en de samenleving moeten worden gewaardeerd.

HOGERE ORDES VAN DENKEN

Voor de docent bij wie het werken met dilemma's centraal staat brengt deze in verband met 'hogere ordes van denken bij maatschappijleer'. Leerlingen moeten de zes democratische rechtsstaatsprincipes kunnen herkennen en daarmee over concrete dilemma's kunnen debatteren. Zo gaat het niet om de kennis over de pluriforme samenleving, maar om het doorzien hoe en wat mensen er over beweren en vinden en op principes teruggaat. Bij *Nieuwsflits* moeten leerlingen ontdekken welk dilemma er in verstopt zit en welke principes in dat geval om de voorrang strijden. De hogere orde van maatschappijleerden gaat over het ontdekken van principes en dat helpt de leerlingen zo een eigen ideologie op te bouwen.

Een van de docenten wil vooral laten nadenken over wat er zou gebeuren als iets een collectieve actie zou worden: wat zijn dan de gevolgen? Wat zou er gebeuren als iedereen misbruik van een persoonsgebonden budget zou maken? Leerlingen geven soms eerst aan niet in te zien wat daar mis mee is, maar gaan, als er wordt doorgevraagd, op een gegeven moment verzuchten dat het toch wel raar zou zijn als iedereen dat zou doen: 'Dat geld is dus eigenlijk van ons allemaal?'. Dan is de les gelukt.

Een andere docent hoopt dat leerlingen met een dilemma ontdekken welke rol hun eigen socialisatie speelt om zo van de opvattingen van de eigen groep of dorp los te komen. Met een actualiteit kunnen leerlingen uit hun comfortzone worden gehaald. De docent heeft een casus rond strafbaarheid en verantwoordelijkheid en past de casus aan met leeftijd, gevolgen, en andere situatiekenmerken. Op een gegeven moment gaat de leerling dan naar een ander standpunt over, waarop de docent vraagt waarom dit het geval dan anders maakt. Kritisch leren denken, los komen van wat als algemeenheid is aangeleerd: de

Als een soort Socrates dwingt ze leerlingen tot verzuchtingen dat waarheid of eerlijkheid toch wel ingewikkeld is in de praktijk' (afbeelding: Francois-André Vincent)

respondenten die vaker met dilemma's werken geven aan dat dit wat hen betreft tot de kern van maatschappijleer hoort. Daarbij worden verschillende argumentaties gebruikt. Hierover volgt op een andere plaats later meer.¹

KNELPUNTEN

Een aantal docenten wijst op knelpunten. Een tekort aan abstract denken of een tekort aan kennis zorgt er voor dat vmbo-leerlingen in dilemma's geen tegenstelling tussen achterliggende waarden en principes herkennen. Een dilemma kan een leerling door argumenten 'over de streep trekken', maar vaak werken argumenten of principes niet bij leerlingen. Ze hebben (vaak) te weinig kennis om met dilemma's aan de slag te kunnen en zijn dan ook niet vatbaar voor argumenten, laat staan voor principes of achterliggende waarden. De les is al gevuld met uitleg over de begrippen en de theorie; begrippen en theorie die nodig zijn om het dilemma-karakter van de actualiteit te doorzien. Een dilemma is hoogstens een goede aandachtstrekker: 'Hier gaan we het in de les over hebben'. Andere docenten bestrijden dat en wijzen er juist op dat door een dilemma de lesstof gaat leven. Ook deze leerlingen kunnen (na oefening) minder zwart-witdenken en in hun denken over maatschappelijke problemen waarden en principes van democratisch samenleven gebruiken. ♦

Noot

1. Broer van der Hoek heeft in 2013 hieraan gewerkt binnen de kenniskring Didactiek van de maatschappijvakken in het Domein Onderwijs en Opvoeding van de Hogeschool van Amsterdam. Hij werkt nog aan een compleet verslag van het onderzoek.

Broer van der Hoek is docent van de lerarenopleiding Maatschappijleer van de Hogeschool van Amsterdam. In 2013-2014 heeft hij binnen de kenniskring Didactiek van de maatschappijvakken vmbo docenten geïnterviewd over werken met dilemma's in de maatschappijleerles.